

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ
ФАКУЛЬТЕТ № 2
КАФЕДРА ТРУДОВОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни
«Сучасні доктрини права соціального забезпечення»
вибірковий компонент освітньої програми третього рівня вищої освіти
(Право Law,
галузь знань «08 Право», спеціальність 081 «Право», 12.00.05 – трудове право;
право соціального забезпечення)

**за темою № 1: Історія виникнення наукових шкіл у праві соціального
забезпечення**

Харків (Вінниця) 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
ХНУВС
Протокол від 25.09.2023 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 2
ХНУВС
Протокол від 29.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023 № 8

Розглянуто на засіданні кафедри трудового та господарського права факультету № 2 ХНУВС(протокол від 28.08.2023 № 8)

Розробники:

1. Професор кафедри трудового та господарського права, доктор юридичних наук **Подорожній Є.Ю.**
2. Старший викладач кафедри трудового та господарського права факультету № 2 ХНУВС, кандидат юридичних наук **Яценко Т.П.**

Рецензенти:

1. Професор кафедри цивільного права і процесу Донецького національного університету імені Василя Стуса, доктор юридичних наук, доцент **Амелічева Л.П.**
2. Декан факультету № 4 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор **Марчук М.І.**

План лекції

1. Системи соціального захисту та їх трансформації
2. Міжнародний досвід розвитку соціального забезпечення

Рекомендована література:

Основна

1. Гончаров В.О. Соціальне обслуговування як організаційно-правова форма соціального забезпечення / В.О. Гончаров: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / НАН України Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – Київ, 2011. – 199с.

2. Грищенко, К. А. Правове регулювання соціального захисту працівників державної виконавчої служби: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.05 / К. А. Грищенко; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. - Харків, 2019. - 29 с.

3. Єдність і диференціація трудового права та права соціального забезпечення : матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 листоп. 2014 р.) ; за заг. ред. К. Ю. Мельника / МВС України ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2014. 324 с.

4. Клименко А. Л. Стандарти і гарантії соціального забезпечення: міжнародно-правовий і вітчизняний контекст : монографія / А. Л. Клименко.— Харків: Юрайт, 2019.

5. Кобернюк С.В. Джерела права соціального забезпечення України : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.05 / С.В. Кобернюк. - К., 2014. - 19 с.

6. Кряж М. С. Державна політика забезпечення соціально вразливих верств населення України лікарськими засобами: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 [Електронний ресурс] / М. С. Кряж; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харк. регіон. ін-т держ. упр. — Х., 2010. — 19 с.

7. Луцький Р.П. Соціальний захист державних службовців в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05 [Електронний ресурс] / Р.П. Луцький; Львівський нац. Університет ім. Івана Франка. - Л., 2010. – 16 с.

8. Малюга Л.Ю. Правове регулювання соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05 [Електронний ресурс] / Л.Ю. Малюга; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2012. – 20 с.

9. Митько, Я. В. Особливості правового регулювання соціального захисту учасників бойових дій: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.05 / Я. В. Митько; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. - Харків, 2019. - 29 с.

10. Напрями розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення : матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 25-річчю кафедри трудового та господарського права Харківського національного університету внутрішніх справ (м. Харків, 3 листопада 2017 р.) ; за заг. ред. К.Ю. Мельника. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2017. 462с.

11.Панченко, Г. В. Соціально-правовий захист учасників бойових дій в Україні : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.05 / Г. В. Панченко; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. - Харків, 2018. - 15 с.

12.Рунова Н.О. Правове регулювання соціального обслуговування в Україні / Н.О. Рунова: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Східноукр. нац. ун-т. — Луганськ, 2011. — 182 с.

13.Синчук С.М. Правовідносини соціального забезпечення: суб'єкти, зміст, об'єкти : монографія / С.М. Синчук. - Львів : ЛНУ ім. І.Франка, 2015. - 422 с.

14.Сучасні проблеми трудового та пенсійного законодавства : матеріали IV Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Харків, 27 листопада 2015 р.) ; за заг. ред. К. Ю. Мельника / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2015. 354 с.

15.Сфера дії трудового права та права соціального забезпечення : матеріали V Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 жовтня 2016 р.) ; за заг. ред. К. Ю. Мельника / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2016. 426 с.

16.Ширант А.А. Принципи пенсійного забезпечення. Монографія / А.А.Ширант. - К.: "ДІА", 2012. - 192 с.

17.Ширант А.А. Принципи пенсійного забезпечення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук (12.00.05) / НАНУ. Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького. - К., 2012.- 16 с.

18.Шумило М.М. Правове регулювання пенсійного забезпечення державних службовців. Монографія / М.М. Шумило. — К.: Ніка-Центр, 2010. — 272 с.

19.Юрков М.О. Правовий статус роботодавця у відносинах з соціального забезпечення працівників: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05 [Електронний ресурс] / М.О. Юрков; НАН України, Інститут держ. і права ім.В.М. Корецького. - К., 2010. — 20 с.

Допоміжна

20.Актуальні проблеми регулювання відносин у сфері праці і соціального забезпечення: Тези доповідей та наукових повідомлень учасників III Міжнародної науково-практичної конференції, 7-8 жовтня 2011 р. / За ред. к.ю.н, доц. В.В. Жернакова. — Харків: Кросроуд, 2011. — 540 с.

21.Бортник С. М. До проблеми пенсійного забезпечення працівників Національної поліції України / Бортник С. М. // Науковий вісник публічного та приватного права. — 2019. — Вип. 2, т. 2. — С. 8-13.

22.Гончаров В. Щодо проблеми визначення поняття "соціальне обслуговування" // Вісник прокуратури : загальнодержавне фахове юридичне видання / Генеральна прокуратура України; Нац. юр. ак. України ім. Ярослава Мудрого; КНУТШ. — Київ, 2010. — № 12 (114). — С. 107-112.

23.Гончаров В.О. Правові принципи інституту соціального обслуговування // Проблеми законності : академічний збірник наукових праць / Мін.освіти і науки Укр. ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. — Харків, 2011. — Вип. 113. — С. 226-233.

24. Грищенко К. А. До характеристики рівнів правового регулювання соціального захисту працівників державної виконавчої служби та приватних виконавців / Грищенко Катерина Анатоліївна // Юридичний бюлетень. – 2018. – Вип. 7, ч. 1. – С. 210-215

25. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 3 травня 1996 року. // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_062.

26. Європейський кодекс соціального забезпечення : Міжнародний документ від 16.04.1964 р. № ETS N 48 URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws>

27. Загальна декларація прав людини ООН; Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1948 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

28. Клименко А. Л. Соціальний захист і соціальне забезпечення в умовах євроінтеграції України : окремі аспекти// Науково-практичний журнал теорія та практика правознавства Вип. 2 (12) електрон. наук. вид. – 2017 ISSN 2225-6555

29. Клименко А. Л. Зубожіння: причини, наслідки і шляхи подолання : // Проблеми законності (Problems of legality) : зб. наук. праць / відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2018.

30. Клименко А. Л. Міжнародно-правові гарантії здійснення права людини на соціальне забезпечення // Право та інновації: наук. – практ. журн./ редкол.: Ю.Є. Атаманова та ін. – Х.: Право, 2016. – № 1. – С. 238-244.

31. Клименко А. Л. Право на соціальне забезпечення у системі конституційних прав і свобод людини і громадянина // Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. – Київ : ФОРМ «Піраміда». – № 1 – 2016. – С. 22-26.

32. Клименко А. Л. Право соціального забезпечення в умовах гармонізації і реформування законодавства: основні аспекти :// Науково-практичний журнал теорія та практика правознавства : Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2019. – Вип. 1 (15)

33. Конвенція МОП № 156 «Про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками» (1981 р.), [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_010

34. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод // http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

35. Ляхівненко С. М. Правова природа міжнародних стандартів захисту соціальних та економічних прав засуджених // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки / Інститут держави і права ім. Корещького В.М. НАН України. – Київ, 2010. – Вип. 49. – С. 590-595. – ISSN 1563-3349

36. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 19 грудня 1966 року: Ратифікований Указом Президії Верховної Ради УРСР від 19.10.1973 // Соціальний захист: (спецвипуск). – серпень. – 1998. – С. 105–111.

37. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права ООН; Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1966 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042

38. Право соціального забезпечення в Україні: підручник / Т.А.Занфірова, М.І.Іншин, С.М.Прилипко та ін.; за заг. ред. Т.А.Занфірової, С.М.Прилипка, О.М. Ярошенка. — 2-ге вид.переробл. і доповн. — Х.: «ФІНН», 2012. — 640с.

39. Про примусову чи обов'язкову працю: Конвенція МОП № 29 від 28.06.1930 р. [ратифікована Указом Президії Верховної Ради УРСР від 09.06.1956 р.] // Міжнародне законодавство про охорону праці. Конвенції та рекомендації МОП: у трьох томах. / [упоряд. Е.М. Теличко]. — К.: Основа, 1997. — Т 1. — С. 353–363.

40. Про рівне ставлення та рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящих із сімейними обов'язками: Конвенція МОП № 156 від 23.06.1981 р. [ратифікована Законом України від 22.10.1999 р.] // Офіційний вісник України. — 1999. — № 43. — Ст. 2134.

41. Про скасування примусової праці: Конвенція МОП № 105 від 25.06.1957р. [ратифікована Законом України від 05.10.2000 р.] // Офіційний вісник України. — 2000. — № 44. — Ст. 1879.

42. Розвиток законодавства про працю і соціальне забезпечення: здобутки і проблеми: тези доп. та наук. повідомл. сучасн. IV Міжнар.наук.-практ.конф. (Харків, 5-6 жовт. 2012 р.) / За ред. В.В.Жернакова. — Х.: Право, 2012. — 500 с.

43. Рунова Н.О. Джерела (форми) соціального обслуговування: сучасні тенденції розвитку / Н.О. Рунова // Форум права. — 2011. — №1. — С. 859 – 863 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11rnoctr.pdf>

44. Синчук С. Гарантування гідного рівня життя особи у сфері соціального забезпечення/ Вісник львів. ун-ту. / Серія юрид. 2011. Вип. 52. С. 234-242.

45. Синчук С. Соціальні пільги як вид соціального забезпечення в Україні. Інтернет-видання “Юриспруденція он-лайн” // Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=&d=311>

46. Тюптя О. Шляхи вдосконалення сфери соціальних послуг в Україні / О. Тюптя, В. Шкуро // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — Київ : Київський університет, 2011.

47. Чутчева О. Соціальне обслуговування: проблеми галузевої належності // Право України: юридичний журнал. Науково-практичне фахове видання. Спецвипуск / Міністерство юстиції України; Конституційний Суд України. — Київ, 2010. — № 12. — С. 252-259.

48. Шумна Л. До проблеми принципів інституту соціального обслуговування // Вісник Академії правових наук України : збірник наукових праць / Президія Акад. правових наук України. — Харків, 2011. — № 3 (66). — С. 197-205.

49. Шумна Л. П. Соціальна підтримка як організаційно-правова форма соціального забезпечення : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2014. 39 с.

50. Юшко А. М., Швець Н. М. Міжнародні соціальні стандарти: навч. посібник/за заг. ред. В. В. Жернакова. Харків, 2013. 121 с.

Текст лекції

Спочатку у світі сформувалися дві основні моделі захисту населення на випадок соціальних ризиків. Перша – система Бісмарка (континентальна), основна ідея якої полягала в організації соціального захисту на основі взаємної допомоги і соціального страхування працюючого населення; соціальні допомоги в рамках соціального страхування призначалися лише за категоріями працюючого населення та залежно від їх доходів. Друга – система У. Беверіджа (атлантична), яка базувалася на принципі забезпечення мінімального споживчого бюджету всього населення держави.

Нині спостерігається тенденція до злиття цих систем, а також їх удосконалення. Зараз у світі є різні модифікації систем соціального захисту: соціально демократична модель Скандинавських країн, за якою держава бере на себе значну частку відповідальності за соціальний захист населення і ставить глобальним політичним завданням забезпечення повної зайнятості; неоліберальна модель (США) – проблеми соціального захисту переважно вирішуються між підприємцями (роботодавцями) та найманими працівниками, у вирішенні цих питань активну участь беруть профспілки; неоконсервативна модель (Німеччина), що ґрунтується на змішаному державно-приватному вирішенні соціальних проблем, система колективної відповідальності під контролем держави; система Беверіджа (Велика Британія, Ірландія), за якою основним завданням є захист мінімальних доходів населення.

Як свідчить практика, у кожній державі складові соціального захисту можуть суттєво відрізнятися за складом та обсягом соціальних виплат, трансфертів, субвенцій. Ці характеристики відрізняються також у тій самій державі у різні періоди. Тобто соціальний захист – категорія надзвичайно динамічна і рухлива, безпосередньо пов'язана із соціальною політикою держави. Водночас, не зважаючи на те, що у європейських країнах склалися різні системи соціального захисту, вони цілком співвідносні за рівнем розвитку. Так, елементами системи соціального захисту ФРН є: субсидії на освіту; виплати особам, які претендують на притулок; житлові допомоги; компенсаційні виплати (зокрема потерпілим під час війни та членам їх сімей); страхування від нещасного випадку; допомоги на дітей, на виховання дитини; допомоги для молоді; допомоги по бідності; система забезпечення державних чиновників; послуги роботодавців; субсидії на працевлаштування; страхування на випадок безробіття; страхування на випадок хвороби; пенсійне страхування. На сучасному етапі перед європейськими системами соціального захисту стоїть проблема пристосування нових потреб сучасного суспільства. При цьому йдеться як про необхідність захисту від традиційних ризиків (таких як бідність, хвороби, інвалідність), так і від нових ризиків, що виникають з нових реалій ринку праці та суспільства (пов'язані з демографічними процесами, соціальною дезінтеграцією, зайнятістю) і які ще не враховані у чинних системах.

Незалежно від конкретної концепції загальнопоширеними є такі організаційно-правові форми соціального захисту: соціальне страхування;

фінансування за рахунок податкових надходжень; державна соціальна допомога; недержавне соціальне забезпечення.

Соціальне страхування – це така форма державного соціального забезпечення, яка базується на ідеї розподілу ризику між застрахованими особами та взаємозалежності між внесками й обсягом соціальних послуг (еквівалентність внескам).

Один із засновників сучасного соціального страхування – канцлер Бісмарк, обґрунтовуючи необхідність його введення у 90-х роках ХІХ ст., особливо зазначав його переваги над інститутами державного захисту (державним опікуванням), фінансові ресурси яких забезпечуються за рахунок коштів державного бюджету. На його думку, в рамках соціальної державної взаємодопомоги неможливо виховати вільну і водночас самостійну й відповідальну людину – ту, яка може ефективно діяти в умовах ринкових відносин. У соціальному страхуванні роботодавці та працівники несуть усю повноту відповідальності за формування фінансових ресурсів на випадок настання соціальних ризиків. Це багато в чому пояснює унікальну роль інституту соціального страхування, який за допомогою своїх економічних, соціальних і психологічних інструментів виконує «державно-публічні» функції соціального захисту і формування «соціально-ринкового» менталітету населення. Більш ніж столітній світовий досвід його ефективного функціонування в Німеччині, Австрії, Італії, Франції, Фінляндії та інших країнах переконує, що це – базовий інститут соціального захисту в умовах ринкової економіки, покликаний забезпечити реалізацію конституційного права громадян на матеріальне забезпечення у старості, у разі безробіття, хвороби або втрати працездатності внаслідок нещасного випадку. Таке значення соціального страхування, на думку В. Д. Роїка, зумовлено тим, що в ньому знайшли органічне втілення, здавалося б, полярні ідеї: персональна відповідальність особистості за свій матеріальний добробут і колективна (солідарна) взаємодопомога, ліберальні й соціал-демократичні засади.

Спеціальні страхові соціальні фонди фінансуються за рахунок внесків роботодавців, самих застрахованих-працівників у певному відсотковому відношенні до заробітної плати. У багатьох країнах участь у фінансуванні також бере і держава. Кошти зі страхових соціальних фондів виплачуються застрахованим працівникам у певних, встановлених законом, страхових випадках, які тягнуть втрату заробітку, – при каліцтві, смерті внаслідок нещасного випадку, хвороби тощо і на умовах, визначених законодавством. Як правило, розмір компенсації орієнтований на величину попередньої заробітної плати. Принцип страхування вважається таким, що найбільше відповідає ринковій економіці. У зарубіжних країнах спостерігається намагання охопити й нетрадиційні соціальні ризики соціальним страхуванням. Так, у Німеччині з 1995 р. введено страхування по догляду за хворими і престарілими.

Фінансування повністю за рахунок податкових надходжень становить державну систему соціального забезпечення для певних груп населення (в кожній державі це можуть бути різні групи населення, зокрема військовослужбовці, чиновники, жертви війни та ін.). При цьому право на

отримання соціальних послуг не обумовлено внесками; передбачаються фіксовані види та розміри послуг; відмова від перевірки ступеня нужденності. Хоча є країни, у котрих застосовуються системи соціального страхування більш загального характеру, приклади наводилися вище.

Державна соціальна допомога передбачає надання матеріальної підтримки особам, які перебувають у скрутних матеріальних умовах (при цьому відбувається перевірка ступеня нужденності), а також в інших випадках соціального ризику. Соціальна допомога фінансується з державного та комунальних (місцевих) бюджетів або за іншими програмами і виплачується як соціальна підтримка для особи. Є країни, де право на таку допомогу мають лише непрацездатні особи, проте є й держави, які своїм законодавством передбачають виплату соціальних допомог різного виду кожній особі, яка цього потребує.

У таких країнах, як Ірландія, Великобританія, Скандинавські країни, Португалія, застосовується універсальний підхід, за якого системи соціального захисту включають усі організаційно-правові форми надання соціальних виплат та послуг населенню. До цих систем входить не лише соціальне страхування у всіх його видах, а й програми щодо забезпечення мінімального доходу, які забезпечують задоволення базових потреб найбідніших верств населення. Такі допомоги не вимагають від людини попередньої сплати внесків, а виконуються місцевими органами влади за рахунок податків або трансфертів з централізованих бюджетів.

Системи соціального захисту в країнах ЄС мають довгу історію і сформувалися в сучасному вигляді досить давно. На нинішньому етапі найважливіше завдання у галузі розвитку систем соціального захисту полягає в необхідності пристосування її до потреб сучасного суспільства, що змінилися. Одним із напрямів є організація захисту від нових ризиків, що виникають на ринку праці, пов'язані з демографічними процесами, соціальною інтеграцією/дезінтеграцією й зайнятістю. Майже в усіх країнах надаються соціальні допомоги у зв'язку з бідністю, які зазвичай об'єднує спільна назва «програми щодо забезпечення мінімального доходу». При цьому функціонують різні програми, як загальні й додаткові, так і спеціальні. Наприклад, у Німеччині Закон про соціальну допомогу передбачає два її види: допомогу на прожиття і допомогу із соціальних мотивів. Приклади розвитку програм щодо забезпечення мінімального доходу наочно показують, що справа полягає не лише в тому, щоб виплачувати соціальні допомоги, а й у тому, щоб допомогти людям інтегруватися в суспільство.

Слід також зауважити, що при організації соціальної допомоги, як правило, застосовується багаторівневий принцип, коли частина допомог передбачена національними стандартами, а частина – має додатковий характер. Так, до таких додаткових допомог, які забезпечують мінімальний дохід, належать: в Австрії – житлова допомога і медичне страхування; у Бельгії – відшкодування необхідних витрат, пов'язаних з оплатою житла та комунальних послуг, медичним обслуговуванням, також застосовуються разові виплати; У Данії – житлова допомога, стипендія для студентів; у Фінляндії – житлова

допомога, високооплатні послуги з охорони здоров'я, відшкодування витрат, пов'язаних з перебуванням дітей у денних дитячих установах; у Франції – житлова допомога, безоплатна медична допомога; в Німеччині – житлова допомога, медичне страхування і відшкодування інших витрат, пов'язаних із хворобами, допомога на освіту, допомога в екстрених випадках; в Ірландії – житлова допомога, допомога на одяг і взуття для школярів, забезпечення необхідними предметами домашнього вжитку і паливом; у Люксембурзі та в Нідерландах – житлова допомога, безоплатне медичне страхування; в Португалії – житлова допомога, оплата медичних послуг для деяких категорій громадян, гранти на навчання, субсидії на проїзд у громадському транспорті; в Іспанії – екстрена соціальна допомога (оплата житла, меблів, предметів домашнього вжитку і побутової техніки); у Швеції – житлова допомога, допомога для батьків-одиноків; у Великобританії – житлова допомога, безоплатна стоматологія, субсидії на окуляри, забезпечення молоком і вітамінами дітей молодше 5 років і вагітних жінок, безоплатне шкільне харчування, допомога в оплаті послуг на поховання, відшкодування оплати опалення пенсіонерам, інвалідам та сім'ям з дитиною до 5 років, місцеві податкові допомоги.

Пенсії, допомоги та інші соціальні послуги у рамках соціального страхування поширюються лише на застрахованих осіб і виплачуються зі страхових соціальних фондів. Соціальна допомога, у свою чергу, спрямована на підтримку інших категорій населення, а також таких соціально застрахованих осіб, матеріальне забезпечення котрих перебуває на рівні, нижчому від встановленої у державі мінімальної межі забезпеченості. Розміри соціальної грошової допомоги, як правило, значно нижчі, ніж соціальні виплати за рахунок соціального страхування. Соціальна допомога надається, як правило, з урахуванням рівня доходів, який має особа, що потребує допомоги.

Поряд із цими формами в зарубіжних країнах має велике поширення така форма, як недержавне соціальне забезпечення, що складається із соціальних виплат, котрі здійснюються окремими роботодавцями – підприємствами, організаціями, а також банківськими установами тощо у формі додаткових пенсій, грошових допомог та інших соціальних послуг. Недержавні пенсійні системи досить поширені в індустріально розвинутих країнах світу, вони можуть бути обов'язковими чи добровільними. У таких країнах, як Великобританія, Нідерланди, Швейцарія, обсяг інвестицій з недержавної системи перевищує половину внутрішнього валового продукту. Так, у США 45% усіх працівників укладають пенсійні плани з роботодавцями. Як правило, працівник здобуває право на пенсію за таким пенсійним планом через п'ять років роботи.

У перші роки радянської влади проблеми соціального забезпечення досліджували Л. Забелін, М. Семашко, В. Дурденевський та ін. Зокрема, за висновком Л. Забеліна, соціальне забезпечення – це частина заробітної плати робітничого класу, а також сукупність окремих актів, заходів, настанов, тобто діяльність людей, спрямована на підтримання стабільності майнового становища пролетаріату при настанні тих небезпек, які йому загрожують.

В. Дурденевський звертав увагу на управлінський аспект проблеми і визначив соціальне забезпечення як діяльність публічної адміністрації, спрямованої на усунення соціальних небезпек, що загрожують життю і рівню існування різних прошарків населення, шляхом надання їм грошової чи соціальної допомоги.

У більш сучасних роботах соціальне забезпечення розглядається як система матеріального забезпечення та обслуговування громадян за віком, у разі хвороби, інвалідності, у разі безробіття, у випадку втрати годувальника, виховання дітей та в інших встановлених законодавством випадках; сукупність суспільних відносин, що складаються між громадянами з одного боку і органами держави – з другого, з приводу надання громадянам за рахунок спеціальних фондів, бюджетних коштів медичної допомоги, пенсій, допомог та інших видів забезпечення при настанні життєвих обставин, які потягли за собою втрату або зниження доходів, підвищення витрат, малозабезпеченість, бідність.

На думку Б.І. Сташківа, соціальне забезпечення – це ті види і форми матеріального забезпечення, що надаються на умовах, передбачених законом чи договором, зі спеціально створених для цього фондів особам, які через незалежні від них життєві обставини не мають достатніх засобів до існування. Слід зазначити, що таке визначення є неточним, оскільки соціальні виплати і соціальні послуги, які надаються у рамках соціального страхування, здійснюються без урахування ступеня нужденності особи. Така ознака, як малозабезпеченість, є підставою лише для надання соціальної допомоги. Крім того, соціальні виплати здійснюються не лише через спеціально створювані фонди, а й безпосередньо за рахунок державного бюджету.

М.Л. Захаров і Е.Г. Тучкова, автори сучасного фундаментального підручника з права соціального забезпечення Росії, розглядаючи категорію соціального забезпечення, визначають її як один зі способів розподілу частини валового внутрішнього продукту шляхом надання громадянам матеріальних благ у цілях вирівнювання їхніх особистих доходів у випадках настання соціальних ризиків за рахунок цільових фінансових джерел в обсязі та на умовах, що суворо нормуються суспільством, державою, для підтримки їх повноцінного соціального статусу.

У другій половині XX ст. поряд з поняттям «соціальне забезпечення» з'явилося поняття «соціальний захист», яке дедалі ширше стало застосовуватися в міжнародних правових актах і зарубіжній юридичній практиці.

У Хартії основних прав трудящих Співтовариств (Європейський Союз, 1989 р.) у ст. 10 право на соціальний захист сформульовано так: «Відповідно до національних нормативних положень кожний працівник в країнах ЄС має право на достатній соціальний захист і залежно від свого статусу і розміру підприємства, на якому він працює, користується відповідними соціальними благами. Особи, які не можуть увійти або знову вступити на ринок праці і не мають засобів до існування, повинні отримувати достатню соціальну допомогу з врахуванням особистих обставин». У Європейській соціальній хартії Ради

Європи 1961 р., у Європейській соціальній хартії (переглянутій) (Рада Європи, 1996 р.) у 14 статтях конкретизуються різні аспекти соціального захисту.

Термін «соціальний захист» вживається у Конституції України (ст. 46 та ін.), у національному законодавстві, науковій та публіцистичній літературі, у зарубіжній юридичній практиці. Цей термін по-різному трактується у законодавчих актах. У науковій літературі неодноразово робилися спроби дослідити цей феномен соціального і політичного буття і досягти спільного розуміння.

Не зважаючи на те, що загальновизнаного поняття соціального захисту наукою і практикою не вироблено, все ж переважно соціальний захист розуміється як більш широке за значенням та змістом соціальне явище, ніж соціальне забезпечення. Разом з тим аналіз показує, що полісемічний характер терміна «соціальний захист» дає змогу застосовувати його в широкому, вузькому, спеціальному і додатковому значеннях.

У широкому розумінні соціальний захист становить зміст соціальної функції держави і є системою економічних, юридичних, організаційних заходів щодо забезпечення основних соціальних прав людини і громадянина в державі. У такому разі йдеться про всі заходи держави, спрямовані на забезпечення її соціальної функції. У цьому аспекті елементи соціального захисту притаманні різним сферам суспільних відносин, у яких реалізуються соціальні права громадян, – сферам застосування праці, соціального страхування, соціальної допомоги, охорони здоров'я, освіти, житлової політики.

На думку вченої Е.Е. Мачульської, у широкому сенсі під соціальним захистом розуміють діяльність держави, спрямовану на забезпечення процесу формування і розвитку повноцінної особистості, виявлення і нейтралізацію негативних факторів, які впливають на особистість, створення умов для самовизначення й утвердження в житті.

М.О. Буянова вважає, що соціальний захист більш широке поняття, і хоч основні питання соціального захисту громадян належать до права соціального забезпечення, соціальний захист здійснюється також і за допомогою інших галузей права – трудового, цивільного, житлового, сімейного, екологічного права та іншими галузями права.

У вузькому сенсі розуміння соціального захисту становить власне соціально-захисну діяльність держави щодо убезпечення населення від негативних наслідків соціальних ризиків.

Зокрема в літературі система соціального захисту населення визнається системою більш високого порядку, що включає як складову систему соціального забезпечення, а державне соціальне забезпечення розглядається як гарантія соціального захисту населення.

М.Л. Захаров і Е.Г. Тучкова доходять висновку, що соціальне забезпечення є одним із основних способів соціального захисту населення при настанні соціальних ризиків.

Французький дослідник Анна Воло Життлер зазначає, що сферу дії соціального захисту можна окреслити трьома великими комплексами: соціальне забезпечення, соціальна допомога, додатковий соціальний захист. Така думка,

на наш погляд, найбільше відповідає системі соціального захисту, що складається, зокрема, в Україні.

Досліджуючи відмінності та співвідношення понять «соціальний захист» і «соціальне забезпечення», слід визначитися з напрямками такого дослідження. Відразу зазначимо, що неможливо обмежитися лише етимологічним значенням цих термінів. Полісемічний характер як терміна «соціальний», так і термінів «захист» і «забезпечення» дає змогу застосовувати їх як у різних, так і в однаковому значенні. Отже, на нашу думку, перспективний напрям полягає саме у змістовному аспекті. І тут виявляється, що в різних країнах і в різних нормативно-правових актах, як міжнародного, так і національних законодавств, системи соціального захисту (чи соціального забезпечення) охоплюють не тільки різний «набір» організаційно-фінансово-правових заходів, а й передбачають різні розміри соціальних виплат та різні умови їх надання. Крім того, в різних державах допускається різне розуміння «соціального забезпечення» і «соціальної допомоги». В такому разі, чи є практичний сенс у прагненні досягти якоїсь єдності у розумінні цих терміно-понять? Очевидно, найсильнішим таким фактором є вимоги практики. І, підкреслимо, вимоги сьогоденної практики. А вимоги ці насамперед стосуються виконання Україною рішень Європейського суду з прав людини, куди дедалі частіше звертаються українські громадяни за захистом своїх прав, у тому числі соціальних, а також ратифікації Європейської соціальної хартії і приведення національного соціально-захисного законодавства у відповідність до вимог європейських соціальних стандартів.

З огляду на актуальність теоретичного обґрунтування поняття соціального захисту, яке б відповідало змісту відповідних міжнародно-правових актів, доцільно навести такий приклад щодо розуміння соціального забезпечення і соціального захисту в сучасних міжнародних актах. У Хартії соціальний захист поза сферою праці регламентується 14 статтями, кількома статтями у сфері застосування праці, і лише одна серед цих статей присвячена соціальному забезпеченню – стаття 12. Важливо уточнити, що у частині I Хартії, в якій містяться усі права, передбачені Хартією, та їх узагальнений зміст як принципи Хартії – п. 12 має назву «All workers and their dependents have the right to social security», що перекладається як «усі працівники та їх утриманці мають право на соціальне забезпечення». Це положення має надзвичайно важливе значення, оскільки за змістом Хартія передбачає тільки для цих категорій осіб соціальне забезпечення. Звернемо увагу й на термін «забезпечення», який говорить про відповідний рівень соціальних виплат, додержання якого від Договірних сторін вимагає Хартія. Для інших випадків Хартія має спеціальну статтю 13 «The right to social and medical assistance» (право на соціальну та медичну допомогу), де зазначено: «Anyone without adequate resources has the right to social and medical assistance», що означає: «Кожний, хто не має адекватних (достатніх) джерел (засобів, коштів, можливостей), має право на медичну і соціальну допомогу». Якщо звернутися до національної термінології, то йдеться про «малозабезпечених» осіб, тобто осіб, доходи яких не досягають прожиткового мінімуму (нині для надання соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям в

Україні застосовується стандарт «рівень забезпечення прожиткового мінімуму», впроваджений Законом України «Про Державний бюджет України на 2001 рік»). Враховуючи, що згідно з національним законодавством усі особи, які працюють за трудовим договором, підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню, напрошується висновок, що за Хартією лише соціальні виплати, які надаються за соціальним страхуванням, розуміються як соціальне забезпечення.

Реалізація цього права передбачає здійснення матеріального забезпечення застрахованих осіб та членів їхніх сімей (у певних випадках) при настанні усіх страхових випадків за рахунок соціальних страхових фондів. При цьому має бути здійснено саме «забезпечення», тобто виплати повинні забезпечувати суб'єкту належний рівень життя, принаймні відповідати мінімальним стандартам, які передбачені вже іншим міжнародним актом Ради Європи, до якого відсилає Хартія, – Європейським кодексом соціального забезпечення 1964 р., переглянутим у 1990 р. Отже, соціальне забезпечення за стандартами Ради Європи і Європейського Союзу включено до більш широкої за змістом системи, яка включає крім соціального забезпечення (через соціальне страхування) також інші форми соціального захисту, зокрема державну соціальну допомогу, а також спеціальний і особливий (додатковий) соціальний захист для окремих категорій населення. Таке розуміння має важливе значення для національного законодавства, оскільки в Україні все ще немає загального закону про соціальний захист населення.

З іншого боку, можна навести приклади, коли в міжнародних актах застосовується термін «social security» («соціальне забезпечення») стосовно права особи, і термін «social protection» («соціальний захист»), коли йдеться про систему в державі для захисту населення від різноманітних соціальних ризиків.

У сучасний період одним із важливих моментів у країнах ЄС є зміна підходів до визначення соціального захисту. Традиційно він розуміється як заходи, що вживаються для захисту громадян від соціальних ризиків, таких як втрата роботи, хвороба, старість, інвалідність або втрата годувальника тощо. Тому часто вираз «соціальний захист» розуміється як синонім терміна «соціальне забезпечення», який зазвичай вживався для означення грошових соціальних виплат населенню. Нині застосовується розширене тлумачення цього терміна. На Європейському форумі ЄС, що відбувся в Брюсселі у 1998 р., було запропоновано включати в соціальний захист забезпечення життєдіяльності громадян у широкому сенсі, включаючи не тільки соціальне забезпечення, а й соціальну інтеграцію, здобуття освіти, охорону здоров'я, забезпечення житлом, надання соціальних послуг тощо.

У Конституції України соціальний захист розуміється саме як система заходів щодо захисту населення від соціальних ризиків. Саме такий зміст закладено у ст. 46, де встановлено «право громадян на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом». За змістом статті та з огляду на соціальні ризики, забезпечення котрих передбачено у ній,

право на соціальний захист подібне до права на соціальне забезпечення. Однак організаційно-правова система, яка створена в Україні для забезпечення населення від соціальних ризиків, ні за своїм складом, ні за своєю суттю не дає підстав застосовувати до неї термін «соціальне забезпечення». І ось чому.

В Україні закладено правові та інституційні основи нової системи соціального захисту. Ця система характеризується такими рисами.

По-перше, у Конституції України проголошено право громадян на соціальний захист і встановлено державні гарантії його здійснення.

По-друге, створено численне соціально-захисне законодавство (термін «законодавство» в такому разі застосовується нами в найширшому значенні – як закони та підзаконні нормативно-правові акти, договірні акти), яким передбачається юридичний механізм надання населенню соціальних грошових виплат і соціальних послуг саме у певних випадках, які за міжнародно-правовою практикою отримали назву «соціальних ризиків».

По-третє, хоча в цій системі поки що немає єдиного правового акта, котрий закріпив би загальні засади саме соціального захисту, все ж наявні системний характер таких актів і їх функціональне «згрупування», спрямоване на захист населення від негативних наслідків настання соціальних ризиків.

По-четверте, в інституційному плані національна система соціального захисту включає:

1) всі організаційно-фінансово-правові форми, через які безпосередньо здійснюються соціальні виплати і надаються соціальні послуги окремим громадянам у разі настання соціальних ризиків, це – соціальне страхування, фінансування за рахунок податків, державна соціальна допомога, недержавне соціальне забезпечення;

2) непрямі (опосередковані) заходи соціального захисту, які набувають дедалі ширшого застосування.

В Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах, що перейшли від адміністративної до ринкової економіки, ситуація у соціальній сфері залишається складною. Особливо це спостерігалось протягом перших десяти років незалежності. Найбільшими проблемами були і, не дивлячись на ознаки стабілізації, залишаються демографічна, становище в охороні здоров'я, зайнятості, пенсійному забезпеченні та забезпеченні соціальними допомогоюми.

Найбільші за суспільним значенням реформи соціального страхування, пенсійної системи та реформування у системі надання пільг населенню України.

Пенсійна реформа в Україні є основною у сфері соціального захисту, оскільки зачіпає практично все населення. До 1 січня 2004 р. в Україні діяла повністю державна система пенсійного забезпечення, яка в основі своїй мала базовий Закон України "Про пенсійне забезпечення", ухвалений Верховною Радою України 5 листопада 1991 р.

Серед недоліків раніше чинної пенсійної системи фахівці називали не виправдану значну диференціацію (пільговість), яка проявлялася в особливих умовах пенсійного забезпечення для значної кількості категорій населення. Ці умови стосувалися зниження пенсійного віку, зменшення тривалості трудового

стажу, підвищення граничного розміру пенсій. Такі пільгові умови призвели до того, що розміри призначених пенсій були у 10–15 разів вищі за ті, що призначалися за основним Законом. Таким чином порушувався принцип соціальної справедливості. При цьому спостерігалось зростання числа пенсіонерів, які мали право на дострокове призначення пенсії.

Таким чином, необхідність проведення пенсійної реформи стала нагальною проблемою.

Основами законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14 січня 1998 р. було передбачено у системі соціального страхування його окремий вид – пенсійне страхування. Тривалий час законопроекти про пенсійне страхування розроблялися й обговорювалися у Верховній Раді України. Зрештою з'ясувалося, що найбільш радикальні пропозиції щодо збільшення пенсійного віку та відміни пенсійних пільг не знайдуть підтримки.

9 липня 2003 р. Верховна Рада прийняла два пенсійних закони – "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" та "Про недержавне пенсійне забезпечення", – які мають докорінно змінити систему пенсійного забезпечення та привести її у відповідність до міжнародних стандартів і досвіду розвинених країн з ринковою економікою. Ці Закони набули чинності з 1 січня 2004 р.

Основні новели у реформуванні пенсійної системи України такі.

В Україні згаданими законами запроваджено нову пенсійну систему. Якщо за попереднім законодавством пенсія надходила з одного джерела і становила державну пенсію у вигляді твердого відсотка заробітку залежно від стажу роботи, але, за загальним правилом, не більше 75 відсотків від середнього заробітку особи, то нова пенсійна система складається з трьох рівнів: перший рівень – солідарна система, другий рівень – накопичувальна система, третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення. Отже, пенсія особи має складатися з трьох частин, кошти для кожної структурної частини накопичуються, а виплати здійснюються за спеціальними умовами.

Суттєво посилено страхові засади нової пенсійної системи. Зокрема визначено механізм обчислення та сплати страхових внесків на пенсійне страхування. Замінено трудовий стаж на страховий стаж, який є однією з обов'язкових умов призначення пенсій за загальнообов'язковим державним пенсійним страхуванням. При цьому страховим стажем визначено період (строк), протягом якого особа підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню та за який щомісяця сплачені страхові внески в сумі, не меншій, ніж мінімальний страховий внесок (сума коштів, що визначається розрахунково як добуток мінімального розміру заробітної плати на розмір страхового внеску, встановлених Законом на день отримання заробітної плати (доходу). Визначено страхувальників, які мають сплачувати страхові внески за застрахованих осіб, у тому числі роботодавців усіх видів, військові частини та органи, що виплачують заробітну плату (винагороду), грошове забезпечення, допомогу, а також Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання України – для працюючих осіб, за

яких роботодавець сплачує внески в сумі, меншій, ніж сума внеску із заробітку, який потерпілий мав до ушкодження здоров'я тощо.